

Fecr Yayınları: 513

HANEFİLİĞİN OLUŞUM SÜRECİ VE İTİKADİ MEZHEPLERLE İLİŞKİSİ

Adem LÖK

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Editör
Yavuz Selim GÖL

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
VADİ GRAFİK TASARIM VE REKLAMCILIK LTD. ŞTİ.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71
Sertifika No: 47479

1. Baskı: Mart 2022

ISBN: 978-625-8005-57-8

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mahallesi Boyacılar Sokak No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

HANEFİLİĞİN
OLUŞUM SÜRECİ
VE
İTİKADÎ MEZHEPLERLE
İLİŞKİSİ

Adem LÖK

Ankara 2022

Adem LÖK

1979 yılında Erzurum’da doğdu. 2004 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2011 yılında, Prof. Dr. Mehmet Zeki İşcan danışmanlığında “İslâm Mezhepleri Tarihinde Bir İlke Olarak el-Emr bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehy ani’l-Münker: Hâricilik ve Mu’tezile Örneğinde Bir Karşılaştırma” başlıklı teziyle yüksek lisans; 2022 yılında “Hanefîliğin Oluşum Süreci ve İtikadî Mezheplerle İlişkisi” başlıklı teziyle doktora eğitimini tamamladı. 2010 yılında Muş Alparslan Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak göreve başlayan yazar, halen bu üniversitede görevine devam etmektedir.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AYBÜSBE	: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çev.	: Çeviri
ÇOMÜİF	: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
FÜSBE	: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OMÜİF	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.y.	: Tarih Yok/Yayın Tarihi Yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
Tlk.	: Ta'lik
Trc.	: Tercüme
Tsh.	: Tashih
UÜSBE	: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
y.y.	: Yayın Yeri Yok
Yay.	: Yayınları/Yayınevi

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	11
GİRİŞ	13
I. METOD VE KAYNAKLAR	24
A. Metod	24
1. Kapsam	28
B. Kaynaklar	30
1. Hanefî Mezhebine Ait Kaynaklar	30
2. Tabâkat ve Menâkıb Kitapları	36
3. Genel Kaynaklar	38
4. Çağdaş Çalışmalar	39

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZHEBİN ÖNCÜ İSİMLERİ	41
1.1. Ebû Hanîfe	41
1.1.1. Yaşadığı Dönem ve Siyasi İlişkileri	41
1.1.2. İman Anlayışı	47
1.1.2.1. Ebû Hanîfe'nin İrcâ Anlayışı ve Mürcüîlik	54
1.1.3. Akli Düşünce Anlayışı	59
1.1.3.1. Kaderiyye/Mutezîle'ye Reddiyesi	60
1.1.3.2. Cehm b. Safvân'a Eleştirileri	67
1.1.3.3. Râfîzî - Şîa'ya Karşı Tepkisi	71
1.1.3.4. Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadis	76
1.1.4. el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker	78
1.2. Ebû Yûsuf	90
1.2.1. Siyasi İlişkileri	91
1.2.2. İman Anlayışı	93
1.2.3. Kelam Anlayışı	96
1.2.4. Sünnet-Hadis Anlayışı	104
1.2.5. el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker	109
1.2.5.1. Hâricîlerin Hukuksal Durumlarının Belirlenmesi	114
1.3. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî	116
1.3.1. Siyasi İlişkiler	116
1.3.2. İman Anlayışı	120
1.3.3. Sıfatların Te'vili Meselesi	127
1.3.3.1. Cehmiyye ve Kaderiyye'ye Tepkisi	131
1.3.4. Rey, Hadis ve Sünnet Anlayışı	133

1.3.5. el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker-----	142
1.3.5.1. Ulü'l-Emre İtaat -----	143
1.3.5.2. Hâricîlerin Hukuksal Durumlarının Belirlenmesinde Şeybânî'nin Rolü-----	146
1.3.5.3. Râfıziler'e Tepkisi -----	151

İKİNCİ BÖLÜM

MEZHEBİN TEŞEKKÜL SÜRECİ: IRAK BÖLGESİ -----	153
2.1. Adlandırma -----	153
2.2. Irak Bölgesi -----	158
2.2.1. Küfe -----	158
2.2.2. Bağdat-----	164
2.2.3. Basra -----	175
2.3. Irak Bölgesi Önemli İsimler ve Görüşleri-----	177
2.3.1. Züfer b. Hüzeyl-----	177
2.3.2. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûi -----	180
2.3.3. Ebû Abdirrahmân Bısr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî -----	182
2.3.3.1. İman Görüşü-----	188
2.3.3.2. Merîsî'nin Tevhid ve Sıfat Anlayışı -----	190
2.3.3.3. Akli Düşünce Anlayışı-----	198
2.3.4. İsâ b. Ebân -----	201
2.3.5. Muhammed b. Şücâ İbnü's-Selcî-----	210
2.3.5.1. Sıfatların Te'veli -----	215
2.3.6. Ebü'l-Hasen Ubeydullâh b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî -----	217
2.3.6.1. Kerhî'nin İtikadî Görüşleri -----	219

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEZHEBİN TEŞEKKÜL SÜRECİ: HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ -----	227
3.1. Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi -----	227
3.1.1. Belh -----	236
3.1.2. Semerkand-----	245
3.1.2.1. Dâru'l-Cüzcâniyye -----	256
3.1.2.2. Dâru'l-İyâziyye -----	258
3.1.3. Buhara-----	259
3.2. Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi Önemli İsimler ve Görüşleri -----	267
3.2.1. Nuh b. Ebî Meryem -----	267
3.2.2. Ebû Mutî el-Belhî -----	272
3.2.3. Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî -----	274
3.2.4. Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs el-Buharî-----	277

3.2.5. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Kebîr-----	279
3.2.6. Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî -----	283
3.2.6.1. İman Anlayışı -----	284
3.2.6.2. Aklî Düşünce Anlayışı ve Sıfatların Te'vili -----	286
3.2.6.3. el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker -----	291
3.2.7. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî --	294
3.2.7.1. İman Anlayışı -----	297
3.2.7.2. Büyük Günah Meselesi ve Hâricîler ile Mutezile'nin Benzerliği	301
3.2.7.3. İrcâ Anlayışı -----	303
3.2.7.4. Aklî Düşünce Anlayışı ve İtikadî Konularda Aklın Kullanımı --	305
3.2.7.5. Sıfatların Te'vili -----	306
3.2.7.6. Mâtürîdî'nin Mutezile Eleştirisi -----	312
3.2.7.7. el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker -----	319
3.2.8. Ebü'l-Kasım İshâk b. Muhammed el-Hakîm es-Semerkandî -----	325
3.2.9. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İyâzî -----	329

SONUÇ ----- 331

KAYNAKÇA----- 335

ÖN SÖZ

Hanefilik, Ehl-i Sünnet içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Ebû Hanîfe'nin Irak bölgesindeki ilmi faaliyetleri etrafında şekillenmiş olan Hanefilik, takipçileri tarafından Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine aktarılmıştır. Her ne kadar fikhî bir mezhep olarak bilinse de itikadî ve siyasi alanda da etkili olmuştur. Hanefilik, itikadî boyutu olan bir mezheptir. Mezhebin teşekkülü, İslâm dünyasında ortaya çıkan iman, iman-amel ilişkisi, küfür ve imamet gibi konuların yoğun bir şekilde tartışıldığı bir dönemde başlamıştır. Ebû Hanîfe ve onun takipçileri, dinî ve siyasi meselelerde kendilerine has görüş ve tutum sergilemişlerdir.

Hanefî âlimlerinin fikhin dışında kalan meselelerle ilgili görüşlerinin, kaynaklarda tahminlerimizden daha fazla yer aldığını gördük. Hanefî âlimleri, imanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olarak tanımlamış, amelleri ise imana dâhil etmemişlerdir. Amelleri imana dâhil etmemeleri ve büyük günah meselesinde ircâ görüşünü benimsemeleri, onların Mürciilikle itham edilmelerine neden olmuştur. Sıfatlar konusunda ise mezhep içerisinde oldukça farklı görüş ve tutum sergilenmiştir. Bazıları rey ve akli düşünceyi kullanmaları nedeniyle Mutezili olmakla itham edilmiştir. İtikadî konularda akıl yürütmek, tartışmak ve münakaşa yapmak gibi hususlarda mezhep içerisinde farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Aynı şekilde yönetimlerle olan ilişkileri farklılık göstermiştir. Ebû Hanîfe ve bazı fakihler, resmi bir görev kabul etmemiş ve kendi talebelelerini bundan sakındırmışlardır. Fakat birçok fakih, resmi bir görev almıştır. Hatta Sâmâniler döneminde hükümdarlar kadar saygı duyulan fakihler olmuştur. Bu da mezhebin bütüncül bir yapıda olmadığını ve farklı görüşleri bünyesinde barındırdığını gösterir.

Ehl-i Sünnet içerisinde önemli bir konumda olan Hanefî mezhebinin itikadî boyutunun yeterince incelenmemiş olması, bizi Hanefî fakihlerinin itikadî ve siyasi görüşlerini süreç dâhilinde ve bütünlük içerisinde incelemeye sevk etmiştir. Bu çalışmada Hanefî fakihlerinin tümünün görüşlerini incelemek elbette mümkün değildir. Bu nedenle çalışmamız, h. I. asrın sonlarından IV. asrın ortasına kadarki zaman aralığında yaşamış ve mezhebin teşekkülünde ön plana çıkmış olan isimleri kapsamaktadır. Ayrıca coğrafi olarak da Irak, Horasan ve Mâveraünnehir bölgesiyle sınırlandırılmış, diğer bölgeler ise çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, takip edilecek olan metod ortaya konularak, çalışmanın kapsamı hakkında bilgiler verilmiş ve çalışmamız açısından önemli olan klasik kaynaklar ve çağdaş çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca fıkıh-itikad ilişkisi bağlamında Hanefiliğin itikadî boyutuna işaret edilmiştir. Mezhebin ortaya çıkmasında etkili olan öncü isimlerin anlatıldığı birinci bölümde, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin itikadî ve siyasi görüşleri verilmiş ve birbirlerinden farklı görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde mezhebin teşekkül süreci ve Irak bölgesinde yaşamış olan Hanefî âlimlerinin hayatları, görüşleri ve diğer mezheplerle olan ilişkileri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise mezhebin Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerine yayılışı, bu bölgelerdeki şehirlerde yaşamış olan Hanefî âlimlerinin itikadî görüşleri ve diğer mezheplerle olan ilişkileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızda konunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar olan süreçte katkıları olan ve desteğini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mehmet Zeki İşcan'a müteşekkirim. Konuyla ilgili bilgi ve tecrübelerini paylaşarak katkıda bulunan Prof. Dr. Sinan Öge'ye, kısa bir süre önce ahirete intikal eden merhum Prof. Dr. Fazlı Polat'a, Prof. Dr. Mehmet Ümit'e, Doç. Dr. Adem Arıkan'a, Prof. Dr. Mustafa Macit'e, Prof. Dr. Hacı Mustafa Açıköz'e, Doç. Dr. Sedat Bozarı'ya, Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Aydemir'e ve Arş. Gör. Halit Kars'a teşekkür ederim. Okuma azmini bana kazandıran ve maddi-manevi her türlü desteği veren hayat rehberim rahmetli babama, fedakâr anneme, bu zorlu süreçte yanımda olan eşim ve çocuklarıma minnettarım.

Adem LÖK
Erzurum 2022